

Examination of the Emergence and Development of the Philosophy of Education in the Qom Seminary Over the Last Century

Mohammad Davoudi¹

This article was written with the support of the Permanent Secretariat of the Congress of the 100th Anniversary of the Re-establishment of the Qom Seminary and the Achievements and Tributes of Grand Ayatollah Hajj Sheikh Abdul Karim Haeri.

1. Associate Professor, Educational Sciences, Hawza and University Research Institute, Qom, Iran.

mdavoudi@rihu.ac.ir

Received: 2025/04/22; Accepted 2025/09/03

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Throughout history, Islamic seminaries (ḥawzah) have consistently undertaken the mission of promoting religion, ethics, spirituality, and the education of society, adapting their efforts to the conditions and available resources of each era. These seminaries trained the necessary human resources—including teachers, preachers, Imams of congregational prayers and Friday prayers—and through the establishment of schools and maktab-khānahs, contributed directly to the education of the public. A brief historical review shows that, in addition to educational activities, seminaries have played a pioneering role in research and knowledge production in the field of education, generating works on moral education, the ethics of teaching and learning, educational methods, and related topics.

Since its reestablishment by Ḥājī Shaykh ‘Abd al-Karīm Ḥā’erī, the Qom Seminary has paid serious attention to education and upbringing, acting in both theoretical and practical

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

capacities. The aim of this article is to examine, from a historical perspective, the role of the Qom Seminary in shaping and developing the philosophy of education during the last century. The fundamental question addressed here is: What role has the Qom Seminary played over the last century in the emergence of the philosophy of education as an academic field, and through what developments has this process unfolded?

Methodology: This study employs a historical–analytical method. Using documentary and library data, it investigates the emergence, evolution, and deepening of the philosophy of education in the Qom Seminary over the last century. By analyzing historical trends, official documents, published works from seminary, and institutional developments—such as the establishment of the Office for Seminary–University Cooperation—the theoretical and institutional trajectory of this development is reconstructed. The main focus is the analysis of scientific texts, policy documents, and major scholarly works from each historical period, in order to provide a systematic and comparative account of the growth of philosophy of education within this academic institution.

Conceptual Clarification: The philosophy of education refers to the philosophical examination of educational practice and processes, grounded in philosophical assumptions and findings. This definition assumes that the referent of the genitive (“of education”) is the practice or process of education itself. However, if the referent is taken to be the discipline of education, then the philosophy of education is defined as an inquiry into that discipline’s assumptions, methods, validity of findings, and functions—in which case it constitutes a second-order discipline. The common usage, however, reflects the first definition, where philosophy of education denotes a philosophical examination of the practice of education.

Findings: Educational discussions have been present in the Qom Seminary since its modern reestablishment, with particular emphasis on moral and religious education. Modern educational sciences, however, did not initially receive significant attention. The philosophy of education—one of the subfields of educational sciences—is comparatively young and has a global history of less than a century. It is therefore unsurprising that it does not have a long-standing tradition in the seminary. Nevertheless, the development of the philosophy of education in the Qom Seminary can be divided into three major stages:

1. Preparatory Stage (Before 1993)

Martyr Murtaza Motahhari was one of the pioneers in introducing Islamic educational discussions from a philosophical perspective within the Qom Seminary. In the 1970s, he delivered a series of lectures titled Education in Islam for teachers and physicians, which were later published as a book. In these works, he addressed topics such as rational education, nurturing human capacities, moral education, human dignity, and factors influencing education. Although he did not explicitly label these discussions as “philosophy of education,” they laid the groundwork for more systematic attention to the field after the Cultural Revolution.

Following the Islamic Revolution, Imam Khomeini, emphasizing the dangers of cultural dependency, called for fundamental transformation and the replacement of colonial intellectual frameworks with Islamic culture in universities. He stressed the independence of universities from Eastern and Western ideologies and the need for training committed and service-oriented intellectuals. In line with these guidelines, the Cultural Revolution Headquarters was established in June 1980.

Its primary mission was the Islamization of universities through the selection of faculty members and students, revising curricula—especially in the humanities—and restructuring university administration. Following Imam Khomeini’s directive to incorporate seminary expertise, the Office for Seminary–University Cooperation was founded in 1982 under the supervision of the Qom Seminary Scholars Community, with Ayatollah Mesbah Yazdi as its head. Its purpose was to strengthen research aimed at explicating Islamic perspectives in the humanities and to facilitate scholarly interaction between seminary and university professors, leading to the formation of specialized working groups, including one in educational sciences.

2. Formation and Consolidation (1993–2003)

During this stage, the primary focus was indigenizing the philosophy of education. A major milestone was the publication of *An Introduction to Islamic Education (1): Philosophy of Education* in 1993 by the Education department of the Office for Seminary–University Cooperation. As the first non-translated, indigenously authored work in this field, it examined concepts such as the nature and aims of education with reference to Islamic sources, and received widespread academic attention.

The second volume, *Educational Aims from the Perspective of Islam* (published in 1997),

classified ultimate aims—such as Gorb (nearness to God) — and intermediate aims with-in four domains of human relationships: with God, with the self, with others, and with the environment. Parallel to these original works, important Western texts were translated to enhance awareness of Western philosophical schools. The significant collection *Theories of Muslim Scientists on Education and Its Principles*, which analyzed the thought of approximately thirty major Islamic thinkers, became an authoritative reference. Together, these collective efforts established and stabilized the formation of a localized discipline of philosophy of education in the Qom Seminary.

3. Flourishing and Deepening (2004–2021)

In this period, the concept of “indigenization” became explicitly synonymous with “Islamization.” The works produced demonstrate notable theoretical growth and intellectual maturity. New fields of inquiry opened up, including educational schools and orientations in Islamic civilization and efforts to formulate Islamic philosophies of education based on the major philosophical traditions of Mashā’ī, Ishrāqī, and Transcendent Philosophy (ḥikmat-i muta’āliyah).

Works such as the translation of *Schools and Orientations of Education in Islamic Civilization* and multi-volume series on Mashā’ī Philosophy of Education and Ishragh Philosophy of Education were published, each systematically examining anthropological, epistemological, and axiological foundations of these traditions and deriving corresponding educational theories. During this period, the emphasis of the Supreme Leader on the necessity of “fundamental transformation” in the national educational system and the drafting of a national document grounded in an indigenous philosophy acted as a powerful catalyst.

In response to this call, two major works titled *Islamic Philosophy of Education*—one published by the Imam Khomeini Institute and the other by the Research Institute of Hawzah and University—were produced. Drawing upon primary Islamic sources and Islamic philosophical traditions, these studies articulated foundational concepts, aims, principles, educational domains, and developmental stages, offering comprehensive models. One of these works, which identified eighteen educational domains organized according to the fourfold human relationships, became a core textbook at Farhangian University. This stage represents a peak in the formation of a coherent, indigenous intellectual system

for education.

4. Expansion and Application (2022–Present)

In the most recent stage, the philosophy of education in the Qom Seminary has moved toward the philosophical analysis of specialized educational domains such as religious and aesthetic education. Works such as *Philosophy of Religious Education and Aesthetic Education from the Perspective of Islam*, both published in 2023, serve as exemplary contributions that examine the foundations, aims, and principles of each educational domain in systematic fashion.

Conclusion: The Qom Seminary has undergone an epistemic transformation, shifting from traditional approaches toward systematic knowledge production in the philosophy of education. This transformation has been made possible through the development of indigenous scholarly works rooted in the Qur'an, the Islamic tradition, and Islamic philosophy, as well as through the institutional role of bodies such as the Office for Seminary–University Cooperation. The outcomes of this movement offer a potential model for the broader humanities in Iran and can serve as a foundation for the fundamental transformation of the national education system, given its emphasis on aims such as Ghorb and achieving balanced development in the fourfold human relationships.

Keywords: Qom Seminary, Stages of Transformation, Philosophy of Education, Islamic–Iranian Civilization.

Cite this article: Davoudi, Mohammad (2025). Examination of the Emergence and Development of the Philosophy of Education in the Qom Seminary Over the Last Century. *Journal of Islamic Education* 20(54): 41-72.

شاخصه‌های ایمان و تقوا در قرآن و دلالت‌های آن برای تدوین رویکرد جامع به تربیت دینی

محمد داودی^۱

این مقاله با حمایت دبیرخانه دائمی کنگره یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم و دستاوردها و نکوداشت آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری رحمته الله علیه تألیف شده است.

۱. دانشیار، علوم تربیتی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

mdavoudi@rihu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۲

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: مراتب و درجات دینداری یکی از مباحث مهم در معارف اسلامی است که ابتدا در قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام مطرح شده، پس از آن به تدریج در میان متفکران و اندیشمندان مسلمان نیز مورد توجه قرار گرفته و پژوهش‌های فراوانی نیز در این زمینه انجام شده است. با وجود این، به نظر می‌رسد هنوز این بحث نیازمند بررسی بیشتری است؛ زیرا در آیات قرآن مفاهیمی مانند برّ، صدق و تقرب و سبقت مطرح شده که می‌توانند بیانگر مراتبی از ایمان باشند، در حالی که در مباحث مطرح شده در باره مراتب ایمان توسط متفکران مسلمان به این مفاهیم توجهی نشده است.

این مقاله قصد بررسی همه مراتب دینداری را ندارد، بلکه بر دو مورد مهم یعنی ایمان و تقوا

نوع مقاله: پژوهشی

تمرکز دارد تا وجوه تمایز و تشابه آنها را از آیات قرآن استخراج و شاخصهای آنها را مشخص کند و بر اساس این شاخصها، دلالت‌های آنها برای تربیت دینی را بررسی نماید. اهمیت این پژوهش در این است که تاکنون بررسی عمیقی درباره نسبت ایمان و تقوا و شاخصه‌های آنها صورت نگرفته است، در حالی که تحلیل این شاخصه‌ها می‌تواند به تدوین رویکردی جامع برای تربیت دینی کمک کند.

روش تحقیق: روش تحقیق این پژوهش، تلفیقی از تفسیر موضوعی و استنتاجی است که ابتدا آیات مرتبط شناسایی و مدلول هر آیه استخراج می‌شود و پس از آن، خانواده آیات برای فهم دقیقتر مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین روایات مرتبط به عنوان مبین کلام الهی مورد توجه قرار می‌گیرد. سپس مضامین و مدلول‌ها طبقه‌بندی شده و شاخصهای ایمان و تقوا استخراج می‌گردد و در نهایت، با روش استنتاجی، دلالت‌های تربیتی آنها ارائه می‌شود.

یافته‌های تحقیق

شاخصه‌های ایمان

بر اساس آیات و روایات ایمان مرتبه‌ای بالاتر از اسلام و پایینتر از تقوا است و مشخصه‌های اساسی آن عبارتند از: الف) ایمان قلبی به آموزه‌های بنیادین اسلام که به مرحله یقین عقلی یا قلبی نرسیده است. ب) پایبندی به انجام وظایف دینی در حد متعارف یعنی انجام واجبات و محرمات مهم و معروف.

شاخصه‌های تقوا

تقوا بالاتر از ایمان و پایینتر از یقین است و شاخصه‌های اساسی آن عبارتند از: پایبندی کامل. تقوا در قرآن در مقابل فجور به کار رفته است (شمس، ۸). از این مقابله فهمیده می‌شود که از نظر قرآن، شخص با تقوا کاملاً به آموزه‌های دینی پایبند است و آنچه را باید انجام دهد، انجام می‌دهد و آنچه را نباید انجام دهد، انجام نمی‌دهد. از آیات دیگر (آل عمران، ۱۳۴-۱۳۵؛ بقره، ۳-۵) فهمیده می‌شود که متقین هم از نظر معرفتی و اعتقادی در مرتبه بالایی قرار دارند، هم از نظر عملی و اخلاقی به همه دستورات دینی پایبندند و به‌همین جهت خداوند آنها را جزء صادقین به حساب آورده (بقره، ۱۷۷) است.

صداقت. یکی از شاخصه‌های اساسی تقوا، صداقت است یعنی مطابقت ظاهر با باطن و مطابقت

نوع مقاله: پژوهشی

عقیده با گفتار و رفتار و این نشاندهنده شناخت عمیق و ایمان راسخ به خدا و نبوت و آموزه‌های دینی است و آیه ۱۷۷ سوره بقره و ۱۵ حجرات به صراحت بر این مطلب دلالت دارد. مطابق آیات، متقین همان ابرار هستند (بقره، ۱۷۷) و از پیامبر ﷺ روایت شده است: «من عمل بهذه الآیة فقد استكمل الإیمان» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۴۳۱) هر کس به این آیه عمل کند، ایمانش را کامل کرده است.»

درستکاری. دومین ویژگی تقوا که در قرآن فراوان به آن اشاره شده «احسان» و درستکاری است. «احسان» به عنوان یکی از مراتب دینداری و ایمان، در قرآن به معنای «انجام کار نیکو» (= عمل صالح) است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۵۸). افزون بر این، در «احسان» معنای نیکوانجام دادن هم نهفته است. محسن کسی است که عمل صالح و کار نیک را به نیکی انجام می‌دهد (توبه، ۹۱).

ایمان یقینی. شاخصه مهم سوم تقوا، ایمان یقینی است که بر شناخت عمیق و بدون شک و تردید دینی تأکید دارد (حجرات، ۱۵). اهل تقوا دارای علمی یقینی از توحید، نبوت و معاد هستند که مبتنی بر برهان و شهود عقلی است، نه صرفاً اقرار زبانی یا اعتقاد سطحی.

جدول شماره ۱: شاخصه‌های ایمان و تقوا

شاخصه‌ها				مرتبه دینداری
ایمان	معرفت ضروری و ایمان ظنی	پایبندی به مهمترین آموزه‌ها	**	**
تقوا	معرفت و ایمان یقینی	پایبندی کامل	صداقت	درستکاری و احسان

نتیجه‌گیری و تبیین دلالت‌های تربیتی: هدف تربیت دینی، نه اسلام و اقرار زبانی تنها، بلکه زمینه‌سازی برای شکلگیری ایمان و تقوا در مرتبه است. برای تحقق این اهداف، باید تغییراتی در مرتبه ایجاد شود که شاخصه‌های ایمان و تقوا راهنمای این تغییرات هستند. برای ایمان، دو ویژگی مهمند: حداقلی از درک و فهم و حداقلی از تسلط بر گرایش‌ها و میل‌های منفی که مانع اجرای آموزه‌ها می‌شوند. برای رسیدن به تقوا، باید علاوه بر این دو، صداقت و درستکاری نیز پرورش یابند.

نوع مقاله: پژوهشی

براساس تحلیل شاخصه‌ها، رویکرد مطلوب تربیت دینی بر چهار رکن استوار است:

۱. آگاهی‌بخشی و تفکرپروری (بعد ذهنی) که همراه با آموزش علم دینی و پرورش قدرت تفکر است؛

۲. تسلط بر میل‌ها و گرایش‌های منفی (بعد عاطفی)؛

۳. صداقت یعنی مطابقت ظاهر و باطن (بعد رفتاری)؛

۴. درستکاری و احسان یعنی انجام دقیق و کامل وظایف دینی (بعد رفتاری).

این رویکرد جامع است و همه ابعاد ذهنی، عاطفی و رفتاری انسان را در جهت رشد دینداری حقیقی و مستحکم در متربی پوشش می‌دهد.

واژگان کلیدی: حوزه علمیه قم، دوره‌های تحول، فلسفه تعلیم و تربیت، تمدن اسلامی ایرانی.

استناد: داودی، محمد (۱۴۰۴). شاخصه‌های ایمان و تقوا در قرآن و دلالت‌های آن برای تدوین رویکرد

جامع به تربیت دینی. مجله تربیت اسلامی ۲۰ (۵۴): ۴۱-۷۲.

مقدمه

ایمان و تقوا دو مرتبه از مراتب ایمان هستند. مراتب و درجات ایمان یکی از مباحث مهم در معارف اسلامی است که پیوسته مورد توجه بوده و پژوهش‌های فراوانی نیز در این زمینه انجام شده است. بررسی روایات نشان می‌دهد که دینداری چهار مرتبه دارد: اسلام، ایمان، تقوا و یقین. باوجوداین، به نظر می‌رسد بررسی جامع و کاملی در باره مراتب دینداری بر اساس آیات و روایات صورت نگرفته است؛ زیرا در آیات قرآن مفاهیمی مانند بَرّ، صدق، تقرب و سبقت مطرح شده که می‌توانند بیانگر مراتبی از ایمان باشند، در حالی که در مباحث مطرح شده در باره مراتب ایمان توسط متفکران مسلمان به این مفاهیم توجهی نشده است.

این مقاله قصد بررسی مراتب و درجات دینداری را ندارد، بلکه می‌خواهد دو مرتبه از مراتب مهم و مورد نیاز دینداری یعنی ایمان و تقوا را بر اساس آیات قرآن دقیق‌تر بررسی کند تا چستی و وجوه تمایز و تشابه آنها و در نهایت شاخصه‌های ایمان و تقوا را به دست بیاورد. سپس دلالت‌های این شاخصه‌ها برای تربیت دینی را استخراج کند.

این پژوهش از دو جهت مهم و ضروری است. نخست اینکه تحقیقی در این موضوع انجام نشده که وجوه تشابه و تمایز تقوا و ایمان و شاخصه‌های آنها را بررسی کرده باشد. دوم اینکه تعیین شاخصه‌های ایمان و تقوا می‌تواند دلالت‌های مهمی برای تدوین رویکرد جامع به تربیت دینی داشته باشد.

روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش در بخش کشف شاخصه‌های ایمان و تقوا روش تفسیر موضوعی و در بخش استخراج دلالت‌های تربیتی روش استنتاجی است. در تفسیر موضوعی، پس از انتخاب موضوع، آیات مرتبط با آن شناسایی و مدلول هر آیه استخراج می‌شود. سپس برای فهم دقیق‌تر آیات، خانواده آیات مورد توجه قرار می‌گیرد و مدلول هر آیه و سپس مدلول همه آیات در کنار هم استخراج می‌شود. در این مرحله از روایات نیز به عنوان مفسر و مبین کلام الهی استفاده می‌شود. در نهایت با دسته‌بندی مضامین و استخراج مقوله‌ها تلاش می‌شود نظریه قرآن در باره موضوع استخراج شود. به همین جهت، در این تحقیق برای دستیابی به شاخصه‌های ایمان و تقوا در نخستین گام آیات مرتبط با موضوع شناسایی و مدلول‌ها و مضمون‌های هر آیه استخراج شد. در دومین گام خانواده آیات برای پی‌بردن به قرائن مفصل به منظور

فهم دقیق مدالیل و مضامین آیات تشکیل شد. در این گام، روایات مرتبط هم استخراج و در کنار آیات مورد توجه قرار گرفت. در سومین گام، مدلول‌ها و مضمون‌ها، طبقه‌بندی و سازمان‌داده شد و در نهایت شاخصه‌های ایمان و تقوا کشف شد. در ادامه، با روش استنتاجی، دلالت‌های تربیتی این شاخصه‌ها و ارکان رویکرد مطلوب به تربیت دینی استخراج و ارائه شد.

پیشینه

در باره این موضوع به صورت خاص، پژوهشی صورت نگرفته است. اما در برخی مقالات به بخشی از این موضوع پرداخته شده است که به چند نمونه از آنها اشاره می‌کنیم:

«ایمان در اسلام»، نوشته هادی صادقی. این مقاله به تحلیل حقیقت ایمان پرداخته و در باره مراتب ایمان نیز به شرح نظر علامه طباطبایی در این باره اکتفا کرده است (صادقی، ۱۳۸۳).

«چیستی ایمان در قرآن کریم» تألیف سید مصطفی احمدزاده. در این مقاله ابتدا چیستی ایمان بحث شده، سپس در باره مراتب ایمان به این نتیجه رسیده است که اسلام و ایمان و تقوا سه مرتبه مترتب بر یکدیگر هستند و این سه مرتبه، خود دارای سه مرتبه اصغر و اکبر و اعظم هستند (احمدزاده، ۱۳۹۸).

«تحلیل تفسیری مراتب و درجات ایمان و کفر و رابطه ایمان و عمل صالح» تألیف دباغ و ناصحی. این مقاله بیشتر به چیستی ایمان و مراتب و درجات آن از دیدگاه فرق مختلف اسلامی پرداخته و در صد کشف مهم‌ترین انحراف‌ها در صدر اسلام و قرون اولیه در باره چیستی ایمان و ارتباط آن با عمل بوده است (دباغ و ناصح، ۱۳۹۷).

در هیچ یک از این تحقیقات به مسئله این تحقیق یعنی چیستی و وجوه تمایز و تشابه ایمان و تقوا و شاخص‌های آن به صورت کامل پرداخته نشده است. علاوه بر این، دلالت‌های تربیتی آن نیز اصلاً مورد توجه قرار نگرفته است.

مروری بر مراتب دینداری در آیات و روایات

بر اساس آیات قرآن دینداری و ایمان امری ثابت و تغییرناپذیر و غیرقابل افزایش و کاهش نیست، بلکه تغییر می‌کند و کاهش و افزایش می‌پذیرد و حتی ممکن است از میان برود و جای خود را به کفر و بی‌دینی

بدهد. در آیات متعددی به این مطلب تصریح شده است که ایمان ممکن است نابود شود (بقره، ۱۰۸؛ آل عمران، ۹۰) همچنان که در آیات فراوانی به افزایش و کاهش ایمان تصریح شده است (انفال، ۴؛ آل عمران، ۱۷۳).

مطابق آموزه‌های قرآنی، ایمان ممکن است صادقانه و حقیقی یا منافقانه و غیر حقیقی باشد (انفال، ۷۴ و ۴؛ حجرات، ۱۵). ایمان صادقانه آن است که مؤمن از صمیم قلب و عمق جان به خدا و پیامبر ایمان داشته باشد و در انجام وظایف دینی کوتاهی نکند (حجرات، ۱۵). ایمان منافقانه آن است که شخص در واقع به خدا و پیامبر ایمان نیاورده باشد و تنها به زبان و ظاهر اظهار ایمان کند (بقره، ۸-۹، نساء، ۱۴۲) یا در انجام وظایف دینی با عذر و بهانه‌های واهی کوتاهی و سرپیچی کند (آل عمران، ۱۶۷). مطابق برخی آیات، اسلام و ایمان دو مرتبه از مراتب دینداری هستند. اسلام مرتبه پایین‌تر و کم ارزش‌تر و ایمان مرتبه بالاتر و ارزشمندتر است (حجرات، ۱۴ و ۱۵). در برخی آیات (واقعیه، ۸-۱۱) نیز متدینان به دو دستهٔ مقربان و اصحاب الیمین (دست راستی‌ها) تقسیم شده‌اند. اصحاب الیمین و مقربان هر دو اهل نجات و بهشتند ولی درجهٔ مقربان بسیار بالاتر است. در برخی آیات (فاطر، ۳۲) نیز ظلم و اقتصاد و سبقت به عنوان دو مرتبه از مراتب دینداری مطرح شده است. ظلم هم شامل کسانی می‌شود که ایمان نیاورده‌اند و هم شامل کسانی می‌شود که ایمان آورده‌اند ولی در عمل به دستورات دینی کوتاهی دارند و مرتکب گناه می‌شوند. اقتصاد هم ناظر به کسانی است که ایمان آورده و به دستورات دینی عمل می‌کنند. مقتصدین همگی اهل نجات و متنعم به نعمت‌های بهشتی‌اند. سبقت هم بالاترین مرتبهٔ دینداری است و سابقین همگی متنعم به بهترین نعمت‌ها هستند. در آیات دیگر به صراحت و به روشنی در باره مراتب دینداری بحثی مطرح نشده است؛ هرچند به صورت ضمنی به تقوا (زمر، ۳۳؛ محمد، ۱۵)، برّ (بقره، ۱۷۷ و ۱۸۹؛ آل عمران، ۹۲؛ انسان، ۵)، صدق (حجرات، ۱۵ و حشر، ۸)، احسان (آل عمران، ۱۳۴ و ۱۴۸) و یقین (ذاریات، ۲۰؛ واقعیه، ۹۵؛ تکوین، ۵ و ۷) به عنوان مراتبی از دینداری اشاره شده است. اما در باره اینکه این مراتب چه نسبتی با یکدیگر و چه نسبتی با اسلام و ایمان، اقتصاد و سبقت، و تقرب و اصحاب الیمین دارند، به صراحت مطلبی نیامده است.

در روایات نیز اصل مرتبه‌مندی ایمان پذیرفته شده است. ابوعمر و از امام صادق (علیه السلام) می‌پرسد: «إِنَّ الْإِيمَانَ لَيَمَانٌ لَيَمَانٌ وَيَنْقُصُ وَيَزِيدُ قَالَ نَعَمْ؛ آیا ایمان کامل می‌شود و کم و زیاد می‌شود؟ امام فرمود: آری»

(کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۴). با توجه به زیادی و نقصان‌پذیری ایمان، بحث از مراتب و درجات ایمان مطرح می‌شود و این پرسش به ذهن می‌آید که در این صورت، ایمان چه مراتب و درجاتی دارد. برخی روایات گفته‌اند که ایمان ده درجه دارد اما محتوای هر درجه را ذکر نکرده‌اند (همان، ص ۴۵). در سه روایت برای ایمان هفت سهم بیان شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۲ و ۴۳ و ۴۵). در روایتی دیگر هم برای ایمان ۴۹ جزء بیان شده است که هر جزء به ده جزء کوچک‌تر تقسیم می‌شود (همان، ص ۴۴) اما محتوای اجزاء بیان نشده است.

در روایاتی که برای ایمان هفت سهم بیان شده، در یک روایت ماهیت و محتوای هر یک از سهم‌ها هم بیان شده است. در این روایت آمده است: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَصَّعَ الْإِيمَانَ عَلَى سَبْعَةِ أَشْهُمٍ عَلَى الْبِرِّ وَ الصَّدَقِ وَ الْيَقِينِ وَ الرِّضَا وَ الْوَفَاءِ وَ الْعِلْمِ وَ الْحِلْمِ ثُمَّ قَسَمَ ذَلِكَ بَيْنَ النَّاسِ فَمَنْ جَعَلَ فِيهِ هَذِهِ السَّبْعَةَ الْأَشْهُمَ فَهُوَ كَامِلٌ مُحْتَمِلٌ وَ قَسَمَ لِبَعْضِ النَّاسِ السَّهْمَ وَ لِبَعْضِ السَّهْمَيْنِ وَ لِبَعْضِ الثَّلَاثَةِ حَتَّى انْتَهَوْا إِلَى السَّبْعَةِ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۲)؛ همانا خداوند عز و جل برای ایمان هفت سهم قرار داده است: نیکوکاری، راستی، یقین، رضایت، وفا، علم و بردباری. سپس آن را میان مردم تقسیم کرده است. کسی که هر هفت سهم را داشته باشد کامل و دربردارنده [همه ایمان] است. و برای بعضی از مردم یک سهم، برای بعضی دو سهم و برای بعضی سه سهم قرار داد [و این روند ادامه یافت] تا به کسانی رسید که به آنها هفت سهم قرار داد.»

آنچه در این روایت به عنوان سهم و جزء ایمان بیان شده کاملاً با مراتب و درجات ایمان قابل تطبیق نیست. برای مثال، وفا و علم و حلم را نمی‌توان درجه‌ای از ایمان دانست، هرچند با جزء کاملاً سازگار هستند و می‌توان گفت بخشی از ایمان، علم، بخشی از آن، وفا به عهد و پیمان و بخشی دیگر حلم و بردباری است. البته، بر و صدق و یقین و رضا را می‌توان مراتبی از ایمان به حساب آورد. این روایت بیشتر شبیه روایتی است که ایمان را منتشر در تمام اعضا و جوارح انسان می‌داند و برای هر عضوی از اعضای مؤمن وظیفه‌ای را تعیین می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۳). به این ترتیب، از این روایات، مطلب قابل توجهی در باره مراتب و درجات ایمان به دست نمی‌آید.

روایاتی وجود دارد که در آنها امام علیه السلام ایمان و اسلام و مانند آن را با یکدیگر مقایسه می‌کند و ظاهراً این روایات در پاسخ به سؤال از برتری ایمان بر اسلام صادر شده‌اند؛ زیرا در یکی از این روایات، راوی

از امام همدین پرسش را پرسیده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۳). این روایات متعدد هستند. متن یکی از این روایات این است: «عَنْ يُونُسَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الْإِيمَانِ وَ الْإِسْلَامِ فَقَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ الْإِيمَانُ فَوْقَهُ بِدَرَجَةٍ وَ التَّقْوَى فَوْقَ الْإِيمَانِ بِدَرَجَةٍ وَ الْيَقِينُ فَوْقَ التَّقْوَى بِدَرَجَةٍ وَ لَمْ يُقَسِّمْ بَيْنَ الثَّانِي شَيْءٍ أَقَلَّ مِنَ الْيَقِينِ؛ (همانجا)؛ یونس می گوید از امام رضا علیه السلام در باره [برتری] ایمان و اسلام پرسیدم، امام علیه السلام فرمود: امام باقر علیه السلام فرمود: همانا آن اسلام است و ایمان یک درجه بالاتر از آن است و تقوی یک درجه بالاتر از ایمان و یقین یک درجه بالاتر از تقوی است و هیچ چیزی میان مردم کمتر از یقین تقسیم نشده است». چهار روایت دیگر نیز دقیقاً با همین مضمون وجود دارد و تنها در یکی از این روایات تقوی ذکر نشده که به احتمال زیاد باید این فقره «وَ التَّقْوَى فَوْقَ الْإِيمَانِ بِدَرَجَةٍ» از آن سقط شده باشد.

به هر حال، بر پایه این روایات دینداری چهار مرتبه دارد که به ترتیب عبارتند از: اسلام، ایمان، تقوی و یقین. اسلام اقرار زبانی و اولین مرتبه دینداری است که به صرف گفتن شهادتین فرد وارد این مرحله می شود. یقین از همه مراتب دیگر نادرتر است و کمتر افرادی می توانند به آن برسند. بنابراین، از میان این مراتب آنچه از همه بیشتر مورد نیاز است همان مراتب ایمان و تقواست که لازم است برای شناخت ماهیت آنها بیشتر تلاش کنیم تا بتوانیم در تربیت دینی از آن استفاده بکنیم.

شاخصه های ایمان

بر اساس آیات و روایات ایمان مرتبه ای بالاتر از اسلام است و در این موضوع اختلاف و ابهامی وجود ندارد. مشخصه اساسی آن نیز پذیرش قلبی توحید و نبوت است (حجرات، ۱۳) و مؤمن راستین کسی است که در ایمان خود راسخ باشد و دچار تردید نشود و با مال و جان خویش در راه اسلام کوشش کند (حجرات، ۱۵). در برخی آیات نیز ویژگی های دیگری مانند افزایش ایمان هنگام شنیدن آیات الهی، خوف و خشیت هنگام ذکر خداوند، توکل، اقامه نماز و یقین به آخرت (انفال، ۲-۴) برای مؤمنان حقیقی بیان شده است.

در روایات، ویژگی های ایمان با تفصیل بیشتر بیان شده است. ویژگی کانونی ایمان که آن را از اسلام جدا می کند عقیده قلبی است که گاه از آن به «عقد القلب» تعبیر شده است: «الْإِيمَانُ هُوَ الْإِقْرَاضُ بِاللِّسَانِ وَ

عَقْدُ فِي الْقَلْبِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۷)؛ گاه به تصدیق راسخ: «وَمَا اسْتَقَرَّ فِي الْقُلُوبِ مِنَ التَّصْديقِ بِذَلِكَ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۸) یا به «آنچه در قلب ثابت شده»: «إِنَّ الْإِيْمَانَ مَا وَقَرَّ فِي الْقُلُوبِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۶).

یکی دیگر از ویژگی‌های متمایز کننده ایمان از اسلام پایبندی عملی به آموزه‌های دینی است. «فَمَنْ أَقَرَّ بِدِينِ اللَّهِ فَهُوَ مُسْلِمٌ وَمَنْ عَمِلَ بِمَا أَمَرَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ» (همان، ص ۳۸). «وَالْإِيْمَانُ هُوَ الْإِقْرَارُ بِاللِّسَانِ وَعَقْدُ فِي الْقَلْبِ وَعَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ» (همان، ص ۲۷). مطابق این دو روایت، برای مؤمن بودن تنها اقرار و اعتقاد کافی نیست و عمل هم ضرورت دارد. در برخی روایات، عمل لازمه ایمان و تثبیت کننده ایمان به شمار آمده است: «الْإِيْمَانُ لَا يَكُونُ إِلَّا بِعَمَلٍ وَالْعَمَلُ مِنْهُ وَلَا يَثْبُتُ الْإِيْمَانُ إِلَّا بِعَمَلٍ» (همان، ص ۳۸)؛ ایمان جز با عمل نیست و عمل جزئی از ایمان است و ایمان جز با عمل تثبیت نمی‌شود. «ثواب معنوی و اخروی نتیجه ایمان است و اسلام این نتیجه را به دنبال ندارد. «الْإِسْلَامُ يُحَقِّنُ بِهِ الدِّمَّ وَتُؤَدَّى بِهِ الْأَمَانَةُ وَتُسْتَحَلُّ بِهِ الْفُرُوجُ وَالثَّوَابُ عَلَى الْإِيْمَانِ» (همان، ص ۲۶)؛ با اسلام خون و جان حفظ می‌شود و امانت ادا می‌شود و ازدواج جایز می‌شود [ولی] ثواب، تنها بر ایمان [مترتب] است.» منظور از ثواب در اینجا ثواب معنوی و پاداش اخروی است نه فواید دنیوی؛ زیرا فواید دنیوی مانند حفظ جان و مال و ناموس و جریان ارث اسلامی و جواز ازدواج و ... خاص ایمان نیست و شامل اسلام هم می‌شود. مطابق آیات قرآن، ایمان از آن جهت که پذیرای کاستی و زیادتی است (انفال، ۲ و آل عمران، ۷۳)، مراتب و درجاتی پیدا می‌کند. برخی از این مراتب هم در قرآن بیان شده‌اند، یا به صراحت مانند ایمان صادقانه و حقیقی (انفال، ۲ و ۷۴؛ توبه، ۱۱۰) یا به اشاره مانند تقوا، بر و احسان که در ادامه آنها را بررسی می‌کنیم. در روایات نیز چنانکه پیش از این گفته شد، ایمان مراتب و درجاتی دارد و یقین و تقوا با اینکه از ایمان متمایز هستند، در واقع از مراتب و درجات ایمان هستند.

مطابق روایات، ایمان برتر از اسلام و پایین‌تر از تقواست. این مطلب به صراحت در آیات ذکر نشده است؛ اما از آیات قرآن می‌توان این مطلب را استفاده کرد. در قرآن برخی از مؤمنان مدح شده‌اند و برای آنان جایگاه رفیعی در نظر گرفته شده است. خداوند برای مثال ابرار را مدح کرده و برای آنها و جایگاه بلند و پاداش ارزشمندی در نظر گرفته است. همچنین بعضی از مؤمنان را مؤمن صادق و حقیقی خوانده و برای آنها مقام بلندی در نظر گرفته است. این مؤمنان همان کسانی هستند که به لحاظ ایمانی، چنانکه

گفته خواهد شد به دلیل جاننشینی این سه مفهوم در آیات قرآن (بقره، ۱۷۷ و ۱۸۹)، در درجه تقوا قرار دارند. در مقابل، خداوند بعضی مؤمنان را سرزنش و توبیخ کرده است. بعضی مؤمنان را به دلیل کوتاهی در جنگ و جهاد (توبه، ۳۸)، برخی دیگر را به دلیل انفاق نکردن در راه خدا (حدید، ۱۰) توبیخ می‌کند و برخی را به دلیل تهمت زدن فاسق می‌خواند. اینها همگی نشان می‌دهد که در برابر آن مرتبه عالی تقوا، مرتبه‌ای پایین‌تر هم وجود دارد که با وجود ایمان قلبی به خدا و معاد و نبوت و عمل به دستورات دینی، در مرتبه پایین‌تری از ایمان قرار دارند که معادل همان ایمانی است که در روایات به عنوان مرتبه دوم دینداری بعد از اسلام بیان شده است.

اکنون که جایگاه ایمان مشخص شد، می‌توان از راه مقایسه ایمان با اسلام و تقوا مشخصه‌های اساسی آن را به این صورت تبیین کرد:

الف) ایمان قلبی به آموزه‌های بنیادین اسلام مانند توحید و نبوت و معاد یکی از مشخصه‌های اساسی این ایمان است که آن را از اسلام متمایز می‌کند. اما ایمان و عقیده آنها غیر یقینی است و به مرحله یقین عقلی یا قلبی نرسیده است. حتی ایمان آنها مبتنی بر شناخت جامع و کامل و عمیق همه آموزه‌های دینی هم نیست.

ب) پایبندی به انجام وظایف دینی در حد متعارف یعنی انجام واجبات و محرمات مهم و معروف، یکی دیگر از مشخصه‌های اساسی آن است. اما نه این پایبندی به انجام وظایف دینی مانند پایبندی اهل تقوا است، نه ایمان و اعتقادات آنها مانند ایمان و عقیده اهل تقوا است. اهل تقوا، چنانکه در جای خود گفته خواهد شد، در انجام وظایف دینی بسیار دقت می‌کنند و همتشان آن است که همه دستورات دینی را آن هم به بهترین وجه و کامل انجام دهند، اما مؤمنان این دقت‌ها و این اهتمام را ندارند و هدفشان انجام وظایف دینی مهم به صورت متعارف است. بنابراین، امکان صدور گناه و عصیان عمدی و سهوی از مؤمن (کسی که در مرحله ایمان است) زیاد است. اهل تقوا از نظر شناخت و ایمان در مراتب عالی هستند و شناخت جامع و عمیق نسبت به آموزه‌های دینی دارند و ایمان آنها نیز مبتنی بر این شناخت است. در حالی که شناخت مؤمن چندان عمیق و جامع نیست و ایمانش نیز مبتنی بر همین شناخت است.

شاخصه‌های تقوا

چنانکه پیش از این گفتیم، مطابق آیات قرآن، تقوا یکی از مراتب دینداری است، هرچند جایگاه آن در سلسله مراتب دینداری مشخص نیست؛ ولی مطابق روایات، تقوا سومین مرتبه از مراتب دینداری و بالاتر از ایمان و پایین‌تر از یقین است. در اینجا سعی می‌کنم اثبات کنم که بر اساس آیات قرآن هم تقوا سومین مرتبه از مراتب دینداری و بالاتر از ایمان و پایین‌تر از یقین است. به همین جهت، این بحث یکی از مصادیق این قاعده است که روایات اهل بیت مفسر آیات قرآن هستند.

در آیات فراوانی (که در ادامه به آنها می‌پردازیم)، از تقوا و متقین سخن به میان آمده که از آنها این مطلب به دست می‌آید که تقوا مرتبه‌ای متمایز از ایمان و دینداری است. برای مثال در (بقره، ۲-۵) قرآن را هدایت برای متقین می‌داند و سپس اوصافی را برای آنها بیان می‌کند و در آخر هم آنها را هدایت یافته و رستگار می‌خواند. علامه طباطبایی (ج ۱، ص ۵۷) در تفسیر آیه ۲۱ سوره بقره «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» این تقوا را همان تقوا در آیات ابتدایی سوره بقره می‌داند که مرتبه‌ای از ایمان است. همچنین در این آیات (بقره، ۲۱۲، آل عمران، ۱۵ و ۱۹۸) نیز تقوا به عنوان مرتبه‌ای از ایمان به کار رفته است. این همسو با روایاتی است که تقوا را یکی از مراتب ایمان به شمار آورده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۳).

تقوا در لغت به معنای نگهداری و حفظ چیزی از خطرات و آسیب‌ها و در متون دینی به معنای حفظ کردن و نگهداشتن خود از نافرمانی خداوند است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۸۱)؛ زیرا عصیان خداوند موجب دچار شدن به عذاب دنیوی و اخروی است. تقوا در قرآن در مقابل فجور به کار رفته است (شمس، ۸). فجور به معنای نافرمانی از دستورات خداوند است. از این مقابله فهمیده می‌شود که از نظر قرآن، شخص با تقوا کاملاً به آموزه‌های دینی پایبند است و آنچه را باید انجام دهد، انجام می‌دهد و آنچه را نباید انجام دهد، انجام نمی‌دهد. این پایبندی کامل به دستورات دینی نشان می‌دهد که متقین از مؤمنان که تنها به دستورات مهم دینی پایبندند، برتر هستند.

متقین به غیب یعنی خدا و ملائکه، به قرآن، دیگر کتاب‌های آسمانی و معاد ایمان دارند، نماز را برپا می‌دارند و اهل انفاق هستند (بقره، ۳-۵). از دیگر ویژگی‌های بارز متقین انفاق در تنگدستی و گشاده‌دستی، فرو خوردن خشم، بخشیدن و چشم‌پوشیدن از بدرفتاری‌ها، استغفار و اصرار نکردن بر

کارهای نادرست است (آل عمران، ۱۳۴-۱۳۵). از این آیات فهمیده می‌شود که متقین هم از نظر معرفتی و اعتقادی در مرتبه بالایی قرار دارند، هم از نظر عملی و اخلاقی به همه دستورات دینی پایبندند و به همین جهت خداوند آنها را جزء صادقیین به حساب آورده (بقره، ۱۷۷) است. این ایمان برتر نشان می‌دهد که متقین از مؤمنان برترند؛ زیرا پیش از این گفتیم کسانی که در مرتبه ایمان هستند معرفت و ایمانشان در حد متعارف است و خیلی عمیق نیست. پایبندی کامل هم که در این آیات برای متقین بیان شده یکی دیگر از دلایل برتری متقین بر مؤمنان است.

همچنین مطابق آیات، متقین اهل صدق و بر و احسان هستند. مطابق آیه ۱۷۷ سوره بقره، صادقان و ابرار همان متقین هستند؛ زیرا در این آیه خداوند پس از بیان ویژگی‌های ابرار می‌فرماید: «أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ». همچنین مطابق آیه ۱۳۴ سوره آل عمران، متقین اهل احسان هم هستند؛ زیرا در این آیه خداوند پس از بیان ویژگی‌های متقین، در آخر آیه می‌فرماید: «و خدا محسنان و نیکوکاران را دوست دارد» که از این فهمیده می‌شود متقین محسن هم هستند. بنابراین، متقین همان صادقیین و ابرار و محسنین هستند. اینها نیز دلایل دیگری برای برتری متقین بر مؤمنین هستند؛ زیرا صدق و بر و احسان مراتبی بالاتر از ایمان هستند.

پس از روشن شدن برتری تقوا بر ایمان، لازم است به بررسی شاخصه‌های اساسی تقوا پردازیم. از بررسی آیات بیانگر ویژگی‌های تقوا از جمله صدق و بر و احسان برای تقوا چند شاخصه به دست می‌آید که در ادامه آنها را بررسی می‌کنیم.

پایبندی کامل به دستورات دین

چنانکه پیش از این گفتیم، تقوا در قرآن در مقابل فجور به کاررفته است (شمس، ۸). از این مقابله فهمیده می‌شود که از نظر قرآن، شخص با تقوا کاملاً به آموزه‌های دینی پایبند است و آنچه را باید انجام دهد، انجام می‌دهد و آنچه را نباید انجام دهد، انجام نمی‌دهد. از آیات دیگر (آل عمران، ۱۳۴-۱۳۵؛ بقره، ۳-۵) هم فهمیده می‌شود که متقین هم از نظر معرفتی و اعتقادی در مرتبه بالایی قرار دارند، هم از نظر عملی و اخلاقی به همه دستورات دینی پایبندند و به همین جهت خداوند آنها را جزء صادقیین به حساب آورده (بقره، ۱۷۷) است.

صداقت

یکی دیگر از شاخصه‌های تقوا صداقت است و آیه ۱۷۷ سوره بقره و ۱۵ حجرات به صراحت بر این مطلب دلالت دارد. صدق به معنای راستی است و چنانکه علامه طباطبایی رحمته الله علیه گفته‌اند، دو معنا دارد: معنای خاص آن راستگویی یعنی مطابقت سخن با واقع است و معنای عام آن، افزون بر مطابقت سخن با واقع، مطابقت عمل با عقیده و اراده را هم شامل می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۹، ص ۴۰۸). پس صدق در ایمان به معنای مطابقت و هماهنگی اعتقادات و باورها، اراده و انگیزه و اعمال و رفتار مؤمن با یکدیگر است. مؤمنی که عقاید اسلامی را کامل و از صمیم قلب پذیرفته باشد، به دستورات دینی پایبند باشد، هیچ مانعی او را از عمل به آنها باز ندارد، و از مال و جان خود برای دینداری خود هزینه‌کننده مؤمن صادق است. خداوند متعال در مقام بیان تفاوت اسلام و ایمان، ایمان صادقانه را چنین توضیح می‌دهد. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ» (حجرات، ۱۵)؛ مؤمنان تنها کسانی‌اند که به خدا و پیامبرش ایمان آورده‌اند، آن گاه [در ایمان خود] دچار شک و تردید نشده، با دارایی‌ها و جان‌هایشان در راه خدا جهاد کرده‌اند؛ اینان همان صادقان هستند.» همچنین خوف از خدا هنگام ذکر، زیاد شدن ایمان هنگام شنیدن آیات الهی، توکل، نماز، انفاق و یقین به معاد از دیگر ویژگی‌های صادقان بیان شده است. (انفال، ۲ و ۳).

در سوره حجرات صدق در مقابل اسلام به‌کاررفته است. در برخی آیات نیز صدق در مقابل نفاق به‌کاررفته است (احزاب، ۲۴). علت این مقابله و تضاد این است که هم در اسلام، هم در نفاق عدم تطابق میان زبان و عقیده و عمل ممکن است و وجود هم دارد. به تعبیر دیگر، در اسلام (یعنی اقرار زبانی) و نفاق واقعاً و حقیقتاً ایمانی در کار نیست، به خلاف ایمان که در آن واقعاً ایمان و پذیرش قلبی عقاید و آموزه‌های دینی وجود دارد. به همین جهت، در برخی آیات از تعبیر ایمان حقیقی استفاده شده است. «أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا» (انفال، ۴).

ویژگی‌هایی که در قرآن برای مؤمنان صادق و حقیقی بیان شده عبارتند از: عقیده ثابت و بدون شک و تردید، توکل، اقامه نماز، یقین به معاد و جهاد با مال و جان در راه خدا است. پاداش‌هایی که برای آنها در نظر گرفته شده عبارتند از مغفرت، اجر عظیم (احزاب، ۳۵)، رضوان (حشر، ۳)، رزق فراوان (انفال، ۴) و فوز عظیم (مانده، ۱۱۹). این ویژگی‌ها و این پاداش‌ها نشان می‌دهد که صداقت جایگاه و ارزش بالایی دارد.

آیات مربوط به «بِرِّ» نیز بر همین ویژگی در تقوا اشاره دارد. چنانکه پیش از این گفتیم، متقین همان ابرار هستند (بقره، ۱۷۷). «بِرِّ» به معنای نیکی کردن و «بَرِّ» به معنای نیک و نیکوکار و ابرار جمع «بَرِّ» و به معنای نیکان یا نیکوکاران است. مطابق آیات قرآن «بِرِّ» مقام و منزلت بلندی است که مؤمنان آرزوی رسیدن به آن را دارند و در دعاهای خود آن را از خداوند می‌خواهند. «... رَبَّنَا فَاعْفُ رْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَ كَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَ تَوَفَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ (آل عمران، ۱۹۳)؛ پروردگارا، گناهان ما را بپامرز و بدی‌های ما را بزدای و ما را در زمره نیکان بمیران». همچنین از این آیه کریمه «كُنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا حُبِّبْتُمْ... (آل عمران، ۹۲)؛ هرگز به [مقام] «بِرِّ» نمی‌رسید تا از آنچه دوست می‌دارید انفاق کنید» فهمیده می‌شود که «بِرِّ» مقام ارزشمندی است که مؤمنان خواهان آن هستند و خداوند راه رسیدن به آن را انفاق بیان می‌کند؛ آن هم انفاق از چیزهای محبوب فرد.

مطابق آیات، ابرار کسانی هستند که از نظر اعتقادی و اخلاقی و عملی کامل هستند. «نیکوکاری آن نیست که روی خود را به سوی مشرق و [یا] مغرب بگردانید، بلکه نیکی آن است که کسی به خدا و معاد و فرشتگان و کتاب [آسمانی] و پیامبران ایمان آورد، و مال [خود] را با وجود دوست داشتنش، به خویشاوندان و یتیمان و بینوایان و در راه‌ماندگان و گدایان و در [راه آزاد کردن] بندگان بدهد، و نماز را برپای دارد، و زکات را بدهد، و آنان که چون عهد بندند، به عهد خود وفادارند؛ و در سختی و زیان، و به هنگام جنگ شکیباییانند؛ آنانند کسانی که راست گفته‌اند، و آنان همان پرهیزگارانند» (بقره، ۱۷۷). در این آیه، خداوند ابتدا اعتقادات ابرار را بیان می‌کند که آنان به خدا و معاد و نبوت و کتاب آسمانی و فرشتگان الهی ایمان دارند و این ایمانشان کاملاً راسخ و پایدار است و هیچ شک و تردیدی در آن راه ندارد؛ زیرا در پایان آیه، خداوند آنان را «صادق» معرفی می‌کند و لازمه صداقت شک و تردید نداشتن در عقاید (حجرات، ۱۵) است. سپس مهم‌ترین اعمال آنان را برمی‌شمارد که انفاق به نیازمندان از آنچه دوست دارند، برپاداشتن نماز و پرداخت زکات است. در ادامه، برخی صفات برجسته اخلاقی آنها شامل وفاداری به عهد و پیمان و صبر در سختی‌های زندگی و میدان جنگ را بیان می‌کند و در پایان آنها را از صادقان و باتقویان به شمار می‌آورد. دقت در این آیه و اوصاف بیان شده برای ابرار روشن می‌کند که ابرار از نظر دینداری کامل هستند. از پیامبر ﷺ هم روایت شده است: «من عمل بهذه الآية فقد استكمل الإيمان؛ (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۴۳۱) هر کس به این آیه عمل کند، ایمانش را کامل کرده است.» این نشان می‌دهد که ابرار جایگاه و ارزش والایی دارند.

نامه اعمال ابرار در علین است. «كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيَّينَ (المطففين، ۱۸)؛ نه چنین است، در حقیقت، کتاب نیکان در «علیون» است.» علین به معنای برتری بر روی برتری و بیانگر مراتب قرب ابرار به خداوند است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۲۳۵). و به همین جهت، ابرار از انواع نعمت‌های الهی منتعم هستند. إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (الانفطار، ۱۳) و از بهترین نوشیدنی‌ها می‌نوشند (انسان، ۵). این آیه هم مؤید مقام بالای ابرار است.

باوجوداین، نیکان و ابرار غیر از سابقان و مقربان و پایین‌تر از آنها هستند؛ زیرا اولاً، در روایات، مقام تقوا پایین‌تر از مقام یقین به شمار آمده است و ایمان ابرار چنانکه پیش از این گفتیم، معادل درجه تقوا در روایات است. ثانیاً، این مطلب از آیات قرآن هم قابل استفاده است. برای مثال، در سورة مطففین در باره ابرار آمده است که از نوشیدنی خالص و مهر شده‌ای می‌نوشند که ترکیبش ترکیب چشمه تسنیم است، چشمه‌ای که ویژه مقربان است: إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ ... يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ ... وَ مِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ * عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ (مطففین، ۲۲-۲۸)؛ به‌راستی نیکوکاران در نعیم [الهی] خواهند بود. ... از باده‌ای مُهرشده نوشانیده شوند. ... و ترکیبش از [چشمه] «تسنیم» است. چشمه‌ای که مقربان [خدا] از آن نوشند.» از این آیات، چنانکه علامه طباطبایی گفته‌اند، به دست می‌آید که چشمه تسنیم ویژه مقربان است و مقربان مقامی بالاتر از ابرار دارند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۲۳۹). همچنین در سورة واقعه انسان‌ها به سه دسته اصحاب الشمال (چپ‌ها) و اصحاب الیمین (راست‌ها) و سابقان (پیشتاها) تقسیم شده‌اند و از میان این سه دسته، سابقان را برتر از همه و آنان را مقربان درگاه الهی به شمار می‌آورد. «و السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ * أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ» (واقعه، ۱۰-۱۱). همین مطلب در سورة فاطر نیز مطرح شده است: «فَوَنَّهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ إِذْنِ اللَّهِ» (فاطر، ۳۲). بنابراین، مقربان به لحاظ ایمانی بالاترین مقام را دارند و به همین جهت، از ابرار هم بالاترند.

ابرار با همه این ویژگی‌ها و مقام بلندشان، با صادقان در یک رتبه هستند. در روایتی از پیامبر ﷺ پرسیدند: «یا رسول الله ما تمام البر، قال أن تعمل فی السر ما تعمل فی العلانية (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۴۳۱)؛ ای رسول خدا تمام بودن بر به چیست؟ فرمود: [به] این است که در خفا چنان رفتار کنی که در علن.» این روایت در واقع بیان دیگری از همان صادق بودن است؛ زیرا چنانکه پیش از این گفته شد، صدق به معنای مطابقت عقیده و عمل و ظاهر و باطن است و این اقتضا می‌کند که

رفتارهای فرد در همه حالات یکسان باشد. از این روایت فهمیده می‌شود که صدق و بر یکی هستند یا بسیار به هم نزدیکند.

به این ترتیب، روشن شد که یکی از شاخصه‌های اساسی تقوا، صداقت است یعنی مطابقت ظاهر با باطن و مطابقت عقیده با گفتار و رفتار. متقی کسی است که کاملاً مطابق عقیده‌اش یعنی توحید عمل می‌کند و در رفتار و گفتار از آن تخلف نمی‌کند. این نشان‌دهنده شناخت عمیق و ایمان راسخ به خدا و نبوت و آموزه‌های دینی است. همچنین روشن شد که صداقت جایگاه و مقامی بسیار والا و ارزشمند دارد.

درستکاری^۱

دومین ویژگی تقوا که در قرآن فراوان به آن اشاره شده «احسان» است. احسان، چنانکه راغب گفته، دو معنا دارد: «نیکویی کردن در حق دیگران و نیکویی در انجام دادن کار مانند هنگامی که علم نیکویی را بداند یا عمل نیکویی را انجام دهد» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۳۶). معنای سومی هم دارد و آن نیکو انجام دادن کار است. وقتی گفته می‌شود «أَحْسَنْتَ یعنی کار را بسیار خوب انجام دادی و وقتی گفته می‌شود «فَلَانٌ يُحْسِنُ الْقِرَاءَةَ» یعنی فلانی خوب می‌تواند بخواند» (بستانی، بی تا، ج ۲، ص ۱۳۶). همین مطلب در مصباح المنیر (فیومی، ۱۴۱۴) و لسان العرب (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۱۱۶) هم آمده است. این معنا ناظر به چگونگی انجام کار است، نه خود کار. در قرآن نیز احسان در مواردی در این معنا به کار رفته است. «وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ (توبه، ۱۰۰) و کسانی که به نیکویی از آنان پیروی کردند». احسان به این معنا معادل دقت در انجام کار و درست انجام دادن کار است. به عبارت دیگر، معادل احسان به این معنا در فارسی دقت و درستکاری است.

«احسان» به عنوان یکی از مراتب دینداری و ایمان، چنانکه علامه طباطبایی گفته‌اند، در قرآن به معنای «انجام کار نیکو» (= عمل صالح) است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۵۸). افزون بر این، در «احسان» معنای نیکوانجام دادن هم نهفته است. محسن کسی است که عمل صالح و کار نیک را به نیکویی انجام می‌دهد. نیکو انجام دادن اعمال صالح به این معناست که محسن هم‌تش آن است که

۱. درستکاری معادل فارسی احسان است.

دستورات خداوند را به بهترین وجه انجام بدهد. بنابراین، محسن تنها برای رفع تکلیف، دستورات دینی را انجام نمی‌دهد؛ تنها به واجبات معروف اکتفا نمی‌کند؛ بدون توجه، بدون دقت و سرسری وظایف خود را انجام نمی‌دهد: «لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ ...» (توبه، ۹۱)؛ بر ناتوانان و بیماران و آنان که چیزی برای هزینه کردن [در راه جهاد] نمی‌یابند، گناهی نیست، در صورتی که برای خدا و پیامبرش خیرخواهی کنند؛ آری، بر نیکوکاران [معذور] هیچ مؤاخذه و سرزنشی نیست...» در این آیه محسن به همین معنایی که گفتیم به‌کاررفته است؛ یعنی کسی که تمام تلاش خود را برای انجام وظیفه دینی به‌کارمی‌برد و به‌همین جهت، اگر نتواند وظیفه‌اش را انجام دهد، معذور است و بر او نمی‌توان خرده گرفت.

ویژگی‌هایی هم که برای محسنان ذکر شده متناسب با همین معناست. خیرخواهی و کوتاهی نکردن در انجام وظایف دینی و معذور بودن در ترک وظیفه در آیه پیش گفته (توبه، ۹۱)، در صورتی قابل پذیرش است که احسان به معنای نیکو انجام دادن اعمال صالح باشد. ویژگی بهترین دیندار - «وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ ...» (نساء، ۱۲۵) و دینداری چه کسی بهتر است از آنکه همه وجودش را تسلیم خدا کرده و نیکوکار است...» - هم جز با احسان به معنایی که گفتیم سازگاری و تناسب پیدا نمی‌کند. همچنین خداوند یکی از اوصاف محسنان را حکیم و دانا بودن بیان می‌کند (یوسف، ۲۲) و روشن است که جز با حکمت و دانایی نمی‌توان اعمال صالح را به نیکویی انجام داد. افزون بر این، روایت نبوی که «احسان، عبادت خداست چنانکه گویی او را می‌بیند و اگر او خدا را نمی‌بیند خدا او را می‌بیند» نیز با همین معنا سازگار است؛ زیرا این روایت احسان را معادل نیکو عبادت کردن در نظر گرفته است.

افزون بر آنچه گفته شد، محسنان از ویژگی‌های دیگری نیز برخوردارند. آنها محبوب خدا هستند: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (مائده، ۱۳)؛ اهل صبر و پایداری‌اند: «وَإِصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» (هود، ۱۱۵)؛ متمسک به حبل الله هستند: «وَمَنْ يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ (لقمان، ۲۲) و هرکس با تمام وجود تسلیم خدا باشد در حالی که نیکوکار است بی‌تردید به محکم‌ترین دستگیره چنگ زده است» و اهل گذشت و چشمپوشی هستند: «فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (مائده، ۱۳).

محسنان و نیکوکاران، به دلیل مقام بلندی که نزد خداوند متعال دارند، مشمول رحمت خاص الهی هستند: «إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ» (الأعراف، ۵۶)؛ یقیناً رحمت خدا به نیکوکاران نزدیک است». خداوند همراه و یار و یاور آنها است: «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ» (نحل، ۱۲۸)؛ بی تردید خداوند با کسانی است که تقوا پیشه کرده‌اند و کسانی که نیکوکارند؛ نه از آینده ترسی دارند و نه از گذشته ناراحتند: «بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِندَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره، ۱۱۲)؛ آری، هر کس که خود را با تمام وجود، به خدا تسلیم کند و نیکوکار باشد، پس مزد وی پیش پروردگار اوست، و بیمی بر آنان نیست، و غمگین نخواهند شد». همچنین بهشت جاودانه (مانده، ۸۵) و پاداش بزرگی (آل عمران، ۱۷۲) در انتظار آنان است.

چنانکه پیش از این گفته شد، بر اساس آیات قرآن، احسان معادل تقوی است: «إِنَّهُ مَن يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» (یوسف، ۹۰). در این آیه خداوند شخص با تقوای صابر را محسن به شمار آورده است و این نشان می‌دهد که تقوا معادل احسان و احسان از ویژگی‌های متقی است. همچنین در این آیه شریفه «وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ» (نحل، ۳۰) متقین در جواب سؤال فرشتگان می‌گویند کسانی که در این دنیا نیکوکار باشند در این دنیا و دنیای دیگر پاداش می‌گیرند. از این جواب فهمیده می‌شود که احسان دأب و عادت متقین است. همچنین از آیه ۱۳۳ و ۱۳۴ سورة آل عمران هم این مطلب استفاده می‌شود. در برخی آیات، تقوا در کنار احسان ذکر شده است. «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ» (نحل، ۱۲۸). ممکن است گفته شود این آیات بر این مطلب دلالت می‌کنند که تقوا و احسان با یکدیگر تفاوت دارند و دو مرتبه متمایز هستند. در پاسخ باید گفت این آیات به قرینه آیات دال بر معادل بودن احسان و تقوا و اینکه احسان از ویژگی‌های متقین است، دلالتی بر تفاوت و تمایز احسان و تقوا ندارند؛ بلکه با توجه به اینکه خود تقوا ذومراتب است، دلالت دارند بر اینکه احسان از مراتب و ویژگی‌های تقواست و به عنوان مرتبه‌ای از مراتب تقوا و از باب ذکر خاص بعد از عام، به صورت جداگانه ذکر شده است. همچنین است این آیه شریفه: «لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (مانده، ۹۳). در این آیه نیز احسان به عنوان لازمه برخی از مراتب تقوا مطرح شده است. در تفسیر نمونه در تفسیر «ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا» چنین

آمده است: «در مرحله سوم که گفتگو از تقوا می‌کند منظور تقوایی است که به مرحله عالی خود رسیده به‌طوری که علاوه بر دعوت به انجام وظائف حتمی، دعوت به احسان یعنی کارهای نیک نیز می‌کند حتی کارهایی که از واجبات نیست.» (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۷۸). این مطلب از آنچه علامه طباطبایی در تفسیر این آیه گفته‌اند نیز استفاده می‌شود. از نظر علامه، تقوا در این آیه، از باب تأکید، تکرار شده و مرتبه خاصی از مراتب ایمان نیست. ایمان در «ثُمَّ اتَّقُوا وَ آمَنُوا» ایمان تفصیلی به همه احکام الهی است که مستلزم تسلیم بودن در مقابل احکام است. و احسان در «ثُمَّ اتَّقُوا وَ أَحْسِنُوا» به معنای احسان در عمل به دستورات دینی است و احسان در عمل از راه انجام اعمال با نیت صحیح محقق می‌شود. حق تقوا در ایمان (ثُمَّ اتَّقُوا وَ آمَنُوا) تنها با ایمان به خدا و حقانیت دین اسلام ادا نمی‌شود و مستلزم ایمان به همه احکام الهی است و حق ایمان نیز چنانکه تقوا اقتضا می‌کند جز با خوب انجام دادن همه دستورات الهی - که ناشی از تسلیم بودن در برابر خداست - ادا نمی‌شود. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۱۲۸). از این مطالب فهمیده می‌شود که احسان لازمه تقوا در مرحله‌ای بالاتر از ایمان است. از این آیات این مطلب هم استفاده می‌شود که احسان مرتبه عالی تقواست که پیش از این به آن اشاره کردیم. در اینجا باید به این مطلب هم اشاره کنیم که در تقسیم‌بندی‌های ارائه شده از مراتب دینداری به صدق و بر اصلاً اشاره‌ای نشده، ولی احسان در برخی از آنها مورد توجه قرار گرفته و به آن اشاره شده اما نه به عنوان مرتبه‌ای از مراتب دینداری. در تقسیم‌بندی علامه، اسلام مرتبه سوم دقیقاً معادل احسان است؛ زیرا مشخصه اساسی آن از نظر علامه عبادت خداست به گونه‌ای که گویا خدا را می‌بیند یا خدا او را می‌بیند و این همان احسان است. این هم یکی از امتیازات تقسیم‌بندی قرآنی است که صدق و بر و احسان به عنوان معادل‌های تقوا مطرح شده‌اند.

ایمان یقینی

یکی دیگر از شاخصه‌های تقوا ایمان یقینی است. یقین علم و عقیده‌ای است که هیچ شک و شبهه و تردیدی در آن راه نداشته باشد. پس اگر مؤمن، به توحید، نبوت و معاد و دیگر آموزه‌های بنیادین دینی علم داشته باشد و در این علم هیچ شک و تردیدی نداشته باشد، ایمان او یقینی خواهد بود. روشن است که ایمان یقینی بدون شناخت یقینی ممکن نخواهد بود. یکی از ویژگی‌های صادقان در قرآن این است که

هیچ شک و تردیدی در عقاید خود ندارند (حجرات، ۱۵). از سوی دیگر، صدق در قرآن معادل تقواست. بنابراین، اهل تقوا دارای ایمان یقینی هستند.

یقین مراتبی دارد. **عِلْمُ الْيَقِينِ** (تکاثر، ۵) که اولین مرتبه یقین است، یقین ناشی از برهان است و **عَيْنُ الْيَقِينِ** (تکاثر، ۷)، که مرتبه دوم یقین است، یقین ناشی از شهود متعلق ایمان و **حَقُّ الْيَقِينِ** (واقعیه، ۹۵) که مرتبه اعلای یقین است، یقینی ناشی از اتحاد با متعلق ایمان است. ایمان اهل تقوا مرتبه اول یقین یعنی علم الیقین و یقین عقلی است و از آیه ۱۵ سوره حجرات هم همین استفاده می‌شود. مؤید این برداشت این است که این آیه (حجرات، ۱۵) در مقام تبیین ایمان و مراتب آن در مقابل اسلام یعنی اقرار زبانی است. این تقابل اقتضا می‌کند که منظور از عدم شک و تردید در آیه عدم شک و تردید شناختی و عقلی باشد؛ زیرا در اقرار زبانی شناختی وجود ندارد و در شک و تردید به سر می‌برد.

دلیل دیگر بر این مطلب این است که مطابق روایات، چنانکه پیش از این گفته شد، یقین بالاترین مرتبه ایمان و دینداری است. از سوی دیگر، ایمان اهل یقین یقین شهودی است که ناشی از شهود حقایق غیبی است: «وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ (انعام، ۷۵)؛ و این گونه، ملکوت آسمان‌ها و زمین را به ابراهیم نمایانندیم تا از جمله یقین‌کنندگان باشد». ملکوت صیغه مبالغه مُلْك است. مُلْك به معنای حاکمیت است و با مُلْك که به معنای مالکیت است تفاوت دارد. حاکمیت هم به معنای فرمانروایی و تسلط است. پس ملکوت، که صیغه مبالغه مُلْك است، به معنای حاکمیت بلامنازع و کامل است. بنابراین، ملکوت آسمان‌ها و زمین به معنای حاکمیت بلامنازع و کامل بر آسمان‌ها و زمین است. مطابق این آیه، خداوند پرده از برابر دیدگان حضرت ابراهیم علیه السلام برداشت و او جنبه پنهان آسمان‌ها و زمین را مشاهده کرد و دید که همه آسمان‌ها و زمین و همه موجودات ساکن در آنها همگی تحت حاکمیت کامل و بلامنازع خداوند متعال هستند و هیچ موجودی جز به اراده او به وجود نمی‌آید و جز به اراده او نابود نمی‌شود و هیچ حرکت و هیچ سکونی از قلمرو اراده او بیرون نیست. به همین جهت، به مبارزه با بت پرستی برخاست. همچنین خداوند از قول گناهکاران در روز قیامت نقل می‌کند که پس از دیدن رستاخیز و حساب و کتاب و بهشت و جهنم می‌گویند: «رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ (السجده، ۱۲)؛ خدایا [آنچه را گفته بودی و وعده داده بودی] دیدیم و شنیدیم. پس ما را [به دنیا] برگردان تا کارهای شایسته انجام دهیم که ما اهل یقین هستیم.» از این آیه هم

به روشنی فهمیده می‌شود که منظور از یقین یقین شهودی است؛ زیرا گناهکاران در روز قیامت پس از مشاهده حقایق خود را اهل یقین تلقی می‌کنند.

بنابراین، یقین شهودی اختصاص به اهل یقین دارد و از سوی دیگر، تقوا مرتبه‌ای پایین‌تر از یقین است. بنابراین، یقین اهل تقوا باید همان یقین عقلی باشد. پس شاخصه سوم اهل تقوا شناخت جامع و یقینی و ایمان یقینی است.

از آنچه گفتیم، روشن شد که مطابق آیات، اولاً متقین کاملاً به همه دستورات دینی پایبندند و اهل عصیان نیستند. ثانیاً در دینداری خود صادقند. صدق مطابقت میان عقیده و عمل مؤمن است و دینداری صادقانه، هماهنگی کامل میان قلب و زبان و عمل مؤمن در عقاید و اعمال و انگیزه‌هاست. ثالثاً درستکار هستند و دستورات دینی را به بهترین وجه انجام می‌دهند. چرا که متقین محسن هستند و احسان به معنای انجام کار نیکو به وجه نیکوست و محسن کسی است که عمل صالح و کار نیک را به نیکو انجام می‌دهد. نیکو انجام دادن اعمال صالح به این معناست که محسن هم‌تش آن است که دستورات خداوند را به بهترین وجه انجام بدهد. رابعاً شناخت آنها جامع و عمیق است و هیچ شک و تردیدی در معرفت‌های خود ندارند و ایمان آنها نیز یقینی است. البته، یقین آنها در حد علم الیقین است.

به این ترتیب، تقوا به عنوان مرتبه سوم دینداری چهار شاخصه دارد: (۱) پایبندی کامل به آموزه‌های دینی؛ (۲) صداقت یعنی هماهنگی میان قلب و زبان و اعضا؛ (۳) درستکاری و احسان یعنی اهتمام به انجام وظایف به بهترین وجه و (۴) معرفت و ایمان یقینی. دیندار متقی هم اهتمام دارد همه وظایف دینی را کامل انجام دهد (تقوا)، هم اهتمام دارد وظایف دینی خود را از صمیم قلب و با همه توان (صدق)، به خوبی و به بهترین وجه (درستکاری و احسان) انجام دهد و هم به آموزه‌های دینی معرفت جامع و عمیق و یقینی و ایمان راسخ و یقینی دارد.

تقوا به عنوان مرتبه‌ای از دینداری در تقسیم‌بندی‌های متفکران مسلمان مطرح نشده است. اما ایمان خواص در تقسیم‌بندی سید حیدر و ایمان مرتبه دوم در تقسیم‌بندی علامه طباطبایی را می‌توان با مسامحه معادل تقوا دانست. اما در تقسیم‌بندی ملاصدرا هیچکدام از مراتب را نمی‌توان معادل مرتبه تقوا دانست؛ زیرا در تقسیم‌بندی ملاصدرا ملاک اصلی، میزان شناخت و ایمان است و به پایبندی عملی که جوهره تقواست توجهی نشده است.

نتیجه‌گیری و تبیین دلالت‌های تربیتی

از مطالب گفته شده به این نتایج رسیدیم:

شاخصه‌های اصلی ایمان عبارتند از: ۱) معرفت و ایمان ظنی. مؤمن به آموزه‌های دینی در حد متعارف معرفت دارد. به این معنا که در این سطح، فرد دیندار معرفت‌های ضروری و حد اقلی نسبت به آموزه‌های بنادین اعتقادی و عبادی و اخلاقی را دارد، اما این معرفت نه جامع است، نه عمیق و فقط به اندازه‌ای است که زمینه‌ساز ایمان قلبی باشد. ایمان او نیز متناسب با همین معرفت، ایمان ظنی است. ۲) پایبندی به آموزه‌های اساسی. مؤمن آموزه‌های اساسی دین را انجام می‌دهد، به این معنا که واجبات مهم مانند نماز و روزه و زکات را به صورت متعارف انجام می‌دهد و از محرمات اساسی و مهم دوری می‌کند. اما در انجام واجبات و ترک محرمات خیلی دقت و اهتمام هم ندارد و به همین جهت ممکن است نمازش را سر وقت نخواند یا حتی گهگاه نمازش قضا شود.

شاخصه‌های اصلی تقوا عبارتند از: ۱) معرفت و ایمان یقینی. فرد دیندار در این مرحله به همه آموزه‌های دینی علم یقینی جامع و عمیق دارد. توحید و نبوت، امامت و معاد، وجوب نماز و نقشش در تقرب به خدا، لزوم روزه و نقشش در تحقق تقوا و برای او یقینی است و در اینها هیچ تردیدی ندارد. از آنجا که ایمان مبتنی بر معرفت است، ایمان اهل تقوا نیز یقینی است. ۲) پایبندی به همه آموزه‌ها. فرد متقی همه واجبات را انجام می‌دهد و از همه محرمات دوری می‌کند. حتی نسبت به بسیاری از مستحبات و مکروهات نیز همین اهتمام را دارد. او در انجام دستورات الهی بسیار دقت می‌کند و سعی می‌کند آنها را به صورت کامل و به بهترین وجه انجام دهد. ۳) صداقت و ۴) درستکاری.

جدول شماره ۱: شاخصه‌های ایمان و تقوا

شاخصه‌ها				مرتبه دینداری
**	**	پایبندی به مهم‌ترین آموزه‌ها	معرفت ضروری و ایمان ظنی	ایمان
درستکاری و احسان	صداقت	پایبندی کامل	معرفت و ایمان یقینی	تقوا

روشن است که هدف تربیت دینی، اسلام به معنای اقرار زبانی تنها نیست؛ زیرا باقی ماندن در سطح اسلام برای سعادت انسان کافی نیست. آنچه مهم و مطلوب و هدف است زمینه‌سازی برای شکل‌گیری ایمان و تقوا در متری است؛ ایمان در مراحل پایین و تقوا در مراحل بالاتر. برای رسیدن به این هدف چه

چیزهایی لازم است؟ چه تغییراتی باید در مرتبی ایجاد شود تا ایمان و تقوا در او شکل بگیرد؟ شاخصه‌های ایمان و تقوا راهنمای خوبی برای پیدا کردن پاسخ به پرسش بالا است؛ زیرا این شاخصه‌ها به ما می‌گویند چه تغییراتی باید در مرتبی ایجاد شود و این می‌تواند رویکرد و جهت‌گیری کلی تربیت دینی را مشخص کند.

چنانکه پیش از این گفته شد، ایمان دو شاخصه دارد: ایمان ظنی مبتنی بر معرفت ضروری و پابندی به مهم‌ترین آموزه‌ها. تحقق این دو شاخصه مستلزم آن است که دو ویژگی در مرتبی پرورش پیدا کند: ۱. حد اقلی از درک و فهم و ۲. حد اقلی از تسلط بر میل‌ها و گرایش‌های منفی که مانع رعایت واجبات و محرمات می‌شوند.

برای تحقق تقوا نیز چهار ویژگی باید در مرتبی پرورش یابد: ۱. درک و فهم عالی؛ ۲. تسلط کامل بر میل‌ها و گرایش‌های منفی؛ ۳. صداقت به معنای مطابقت ظاهر و باطن؛ ۴. درستکاری یعنی دقت و جدیت در انجام کامل و صحیح هر کار.

درک و فهم و تسلط بر میل‌ها و گرایش‌های منفی دو عنصر مشترک هستند و تفاوت آنها در شدت و ضعف است؛ به این معنا که هم برای شکل‌گیری ایمان، هم برای شکل‌گیری تقوا، پرورش این دو عنصر لازم است. ولی دو عنصر صداقت و درستکاری خاص تقوا هستند. از سوی دیگر، درک و فهم، نیازمند علم و دانش معتبر و قدرت تفکر است. کسب علم بدون پرورش تفکر و پرورش تفکر بدون کسب علم نمی‌تواند به فهم و بینش منجر شود. بنابراین، برای دستیابی به درک و فهم ضرورت دارد قدرت تفکر و علم و آگاهی در مرتبی رشد پیدا کند.

به این ترتیب، رویکرد به تربیت دینی که از تحلیل ایمان و تقوا به دست می‌آید، رویکردی است که بر چهار رکن استوار است. این چهار رکن عبارتند از:

نخست، آگاهی‌بخشی و تفکرپروری: از آنجا که درک و فهم، نیازمند علم و دانش معتبر و قدرت تفکر است، یکی از ارکان رویکرد مطلوب به تربیت دینی که باید از ابتدا مورد توجه قرار بگیرد، علم‌آموزی و تفکرپروری در متربیان است. با علم و آگاهی و قدرت تفکر است که مرتبی می‌تواند حق را از باطل و درست را از نادرست تشخیص بدهد و گرفتار شبهات و مغالطات و تبلیغات فریبنده شیطان و لشگریانش نشود و راه راست را پیدا کند. بدیهی است که آموزش تفکر و آموزش علم باید همراه با هم و در ضمن یک

فرایند صورت بگیرد. همزمان و همراه با آموزش علم دینی پرورش تفکر هم باید انجام شود.

دوم، تسلط بر میل‌ها و گرایش‌های منفی: دینداری در مرتبه ایمان و تقوا تنها عقیده و باور قلبی نیست، بلکه افزون بر آن نیازمند انجام عبادات واجب، پرهیز از محرمات و پرورش صفات اخلاقی هم هست. رعایت این آموزه‌ها اقتضا می‌کند فرد دیندار بر میل‌ها و گرایش‌های ناسازگار با این امور تسلط داشته باشد. بنابراین، یکی دیگر از ارکان تربیت دینی زمینه‌سازی برای مدیریت صحیح تمایلات و گرایش‌ها و تسلط بر آنهاست که در متون دینی از آن به مبارزه با هواهای نفسانی تعبیر شده است.

سوم، صداقت: صداقت به معنای مطابقت ظاهر و باطن یکی از ویژگی‌های تقواست و به همین جهت، تحقق دینداری در مرتبه تقوا افزون بر دو عنصر سابق نیازمند صداقت هم هست. بنابراین، سومین رکن از ارکان تربیت دینی پرورش صداقت در مرتبه است.

چهارم، درستکاری: دقت و درستکاری همان احسان به معنای خوب انجام دادن کار است. چنانکه پیش از این گفته شد، یکی از وجوه تمایز تقوا از ایمان همین دقت و درستکاری است. بنابراین، برای رسیدن به مرحله تقوا ضرورت دارد از همان ابتدا این خصوصیت در مرتبه پرورش یابد و به همین جهت، دقت و درستکاری رکن چهارم تربیت دینی است.

رویکرد مطلوب به تربیت دینی بر این چهار رکن استوار است و همه فعالیت‌های تربیتی معطوف به رشد آنهاست. این رویکرد همه ابعاد وجودی انسان یعنی بعد ذهنی، بعد عاطفی و بعد رفتاری را در بر می‌گیرد. آگاهی‌بخشی و تفکرپروری معطوف به بعد ذهنی است؛ تسلط بر میل‌ها و گرایش‌های منفی ناظر به بعد عاطفی است و صداقت و درستکاری ناظر به بعد رفتاری است.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب (ویرایش جمال الدین میردامادی، ج ۱-۱۵). دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر.
- احمدزاده، سیدمصطفی. (۱۳۹۸). چستی ایمان در قرآن کریم به روش تحلیل محتوای کیفی. مطالعات قرآن و حدیث، ۲۴(۱۲)، ص ۱۳۵-۱۶۴.
- بستانی، فواد افرام. (بی تا). فرهنگ ابجدی (ترجمه رضا مهیار). انتشارات اسلامی.
- دباغ، احسان، و ناصح، علی احمد (۱۳۹۷). تحلیل تفسیری مراتب و درجات ایمان و کفر و رابطه ایمان و عمل صالح. مطالعات تفسیری، ۳۳(۹)، ص ۱۳۷-۱۶۰.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن (ویرایش صفوان عدنان داوودی). دار الشامیه.
- صادقی، هادی (۱۳۸۳). ایمان در اسلام. فصلنامه علمی پژوهشی انجمن معارف اسلامی ایران، (۱)۱، ص ۷۵-۱۰۲.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۱-۲۰). المؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير (ج ۱-۲). مؤسسة دار ال هجره.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی (ویرایش غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، ج ۱-۸). دار الکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از همکاران (۱۳۷۱). تفسیر نمونه (ج ۱-۲۸). دار الکتب الاسلامیه.

References

- *The Holy Quran.
- Ibn Manzoor, Muhammad ibn Makram. (1934). Lisan al-Arab (edited by Jamal al-Din. [In Arabic]
- Ahmadzadeh, Seyyed Mustafa. (1998). The nature of faith in the Holy Quran through qualitative content analysis. *Quran and Hadith Studies*, 24(12), 135-164. [In Persian]

- Bostani, Fouad Afram. (Bita). Farhang al-Abjadi (translated by Reza Mahyar). Islamic Publications. [In Arabic]
- Dabbagh, Ihsan; and Naseh, Ali Ahmad. (1997). Interpretive analysis of the levels and degrees of faith and disbelief and the relationship between faith and righteous deeds. *Interpretive Studies*, 33(9), 137-160. [In Persian]
- Ragheeb Isfahani, Hossein bin Muhammad. (1412). Mufradat al-Faz al-Quran (ed. Safwan Adnan Davoudi). Dar al-Shamiyya. [In Arabic]
- Sadeghi, Hadi. (1383). Faith in Islam. *Quarterly Journal of the Islamic Education Association of Iran*, 1(1), 75-102. [In Persian]
- Tabatabai, Mohammad Hossein. (1390). Al-Mizan in the Interpretation of the Quran (vol. 1-20). Al-Massa al-Alami for Publications. [In Arabic]
- Fayumi, Ahmad bin Muhammad. (1414). Al-Misbah al-Munir in the Strangeness of the Great Explanation (vol. 1-2). Dar Al-Hijrah Foundation. [In Arabic]
- Kulaini, Muhammad ibn Yaqub. (1407). Al-Kafi (ed. by Ghaffari Ali Akbar and Akhundi, Muhammad, vol. 1-8). Dar Al-Kutb Al-Islamiyya. [In Arabic]
- Makarim Shirazi, Nasser and a group of colleagues. (1371). Tafsir Al-Numno (vol. 1-28). Dar Al-Kutb Al-Islamiyya. [In Persian]